

kurallarıyla ilgili bilgilerin büyük önem taşıdığı, bunların derlenip kitap haline getirilmesi durumunda Fars dilinin kurallarına dair orijinal bir çalışmanın ortaya çıkacağı belirtilmektedir.

Yaklaşık 20.000 ana madde ile 6000 kadar özel isimden oluşan, büyük boy üç sütun halinde 26.475 sayfadaki meydana gelen eserin ilk fasikülü 1946'da (1325 hş.), son fasikülü ise 1980'de (1359 hş.) yayımlanmış olup toplam 203 fasikül ve kırk cilt olarak düzenlenmiştir. Mukaddime cildi Fars dili, Farsça sözlükler, Dihhudâ'nın hal tercümesi ve *Luğatnâme*'nin hazırlanmasıyla ilgili bilgilere ayrılmıştır. Eser daha kullanışlı bir duruma getirilmek üzere biri mukaddime olmak üzere on beş cilt halinde yeniden yayımlanmış (1373/1993-94), ayrıca CD-ROM'a da aktarılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Dihhudâ, *Luğatnâme* (Muîn), Mukaddime, s. 295-405; *Ferheng-i Fârsî*, VI, 1815; a.mlf., "Luğatnâme", *ed-Dirâsâtü'l-'Edebiyye*, sy. 2-3, Beyrut 1959, s. 147-162; A. Shakoob Ahsan, *Modern Trends in the Persian Language*, Islamabad 1976, s. 43, 163; Muhammed İstî'lâmî, *Bugûn-kû İran Edebiyatı Hakkında Bir İnceleme* (trc. Mehmet Kanar), Ankara 1981, s. 86, 93-94; M. Debîrî Siyâkî, *Ferhenghâ-yi Fârsî ve Ferheng-i Günehâ*, Tahran 1368, s. 225-233; Gulâmrızâ Sütûde, *Mercişinâst ve Reviş-i Tahkîk der Edebiyyât-ı Fârsî*, Tahran 1371, s. 39-43; M. Ca'fer Yâhakî, *Çün Seb'ü-yi Tişnîh*, Tahran 1374 hş./1995, s. 52-54; DMF, II, 2497; A. H. Zarinkoob, "Dehkhudâ", *El² Suppl.* (İng.), s. 207-208.

RIZA KURTULUŞ

LUGAZ

(الغز)

Lafız veya mahiyet özellikleri belirtilerek bir nesnenin adının bulunması istenen, Arap, Fars ve Türk edebiyatlarında bir belâgat terimi, genellikle manzum bir söz sanatı.

Sözlükte "çöl faresinin, saklandığı yerin bulunmaması için yuvasını labirent gibi eğri bûğrû kazması; saptırmak, sözün maksadını gizlemek, şaşırtmalı söz söylemek" anlamlarına gelen *lağz* kökünden türeyen *lugaz* / *luğz* / *lağz* "çöl faresinin yuvası, gidilmesi zor olan eğri bûğrû yol; derin sır, bilmece, zekâ oyunu" demektir. Arap edebiyatında daha çok *luğz* (çoğulu *elgâz*) ve *ülgûze* terimleri kullanılır. Eski Arap belâgat ve edebiyat âlimleri *lugazla* eş veya yakın anlamlı "muhâcât, uhcüvve / uhciyye, ehâcî, huceyyâ, ta'miye / muammâ, mugâlata / uğlûta, lahn / melâhin,

muâyât" gibi terimler de kullanmışlardır. Edebiyatta ve özellikle şiirde bir söz / kavramı açık bir dille anlatma yerine onu ima eden ifadeler kullanarak şiiri / sözü bir bilmece, hatta bazan bir muamma şekline sokmaya *ilgâz*, böyle şiire / söze *lugaz* / *luğz* denir. Ancak bunun edebî zevki okşayacak tarzda icra edilmesi şarttır. Müteahhir dönem âlimleri önceleri *lugaz* kapsamında yer alan muammayı isim bilmececelerine hasretmişlerdir.

Lugazların çoğu manzumdur. Genellikle "rubbe, rubbe vâvı" veya soru edat ve cümleleriyle başlayan bu manzumelerde kitap, kalem gibi somut varlıkların nitelikleri zikredilerek kendilerinin bilinmesi istenir. *Lugaz*, bir düşünceyi mecazdan daha kapalı biçimde dile getiren bir anlatım tarzı olmasıyla beyan ilmi kapsamında bir disiplin sayıldığı gibi akıl ve zihni geliştirmesiyle de felsefe, mantık gibi akfî ilimlerden kabul edilir. *Lugazlarda* ipucu verilmekle birlikte bazılarının çözülmesi güçtür. Bunlara "işâfî *lugaz*" denir.

Lugaz lafız ve mânâ *lugazları* olarak iki temel kategoriye ayrılır. Lafız *lugazlarının* birden çok mânaya sahip kelimenin uzak veya karışt anlamını kastetmek (tevriye; lahn, melâhin, mugâlata ma'neviyye), kelimeyi anlamlı sözcüklere bölüp verilen müterâdifleriyle bilinmesini istemek, iki kelimeyi bitişik yazmak, bir kelimeyi parçalayıp yazmak, hemzeliyi yumuşatmak (teshîl), nokta değişikliği yapmak (tashîf), tersinden okumak (kalb) ve başka bir dile nakletmek gibi birçok çeşidi vardır. *Tevriye* yoluna örnek olan "والله ما رأيت علياً وما كلمته" cümlesinin kastedilmeyen ve ilk akla gelen (yakın) anlamı, "Vallahi Ali'yi ne gördüm ne de onunla konuştum" şeklinde iken, "Vallahi Ali'nin ne ciğerine (rie) vurdum, ne de onu yaraladım (kelm)" şeklindeki uzak anlamı kastedilmiştir.

Mânâ *lugazlarında* bir şeyin anılan vasıflarıyla kendisinin bilinmesi istenir. Diş hakkındaki şu dizelerde olduğu gibi: "و صاحب لا أمل الدهر صحبته /" (Öyle bir dost ki ömür boyu dostluğundan bıkmamışım. Benim için mutsuz olmuş, benim için didinmiş. Ne var ki bir kişiyi [doktor] görmekle birlikte ebediyen ayrıldık). Mânâ *lugazlarının* uzun kasideler halindeki örnekleri de vardır. Bizzat *lugaz* olarak tasarlanmayan, ancak i'rab, tefsir, lafız ve mânâ güçlüğü sebebiyle rastlantı olarak *lugaz* konumunda bulunan, "ebyâtü'l-meânî" ve "ebyâtü'l-müşkileti'l-i'râb" adı verilen beyitler de bu türe dahil edilir. Râilîbîl'in, "قتلوا ابن عفان الخليفة محروما" (Halife Affânoglu'nu [Osman'ı] suçsuz yere öldür-

düler) mısraında "muhrim" kelimesi "suçsuz yere" demek olduğu gibi "ihramlı iken, haram aylarında iken" anlamına da gelir. Eğitim ve öğretim amaçlı, zekâ geliştirici *lugazlar* da mânâ *lugazı* sayılır. Başta nahiv olmak üzere *lugat*, *fıkıh*, *ferâiz*, *hesap* vb. konularda çok sayıda *lugaz* manzumesi tertip edilmiştir. Harîrî'nin *el-Makâmât*'ının 32. bölümünde bazı kelimelerin uzak anlamları kastedilerek düzenlenmiş 100 *fıkıh* *lugazı* cevaplarıyla birlikte yazılmıştır.

Lugaz ve muammaların zor anlamları çözme alışkanlığı kazanmak, boş zamanları değerlendirmek ve eğlenmek gibi amaçlarla eski filozoflardan biri tarafından icat edildiği ileri sürülmektedir. *Tevrat*'ta *lugaz*, *muamma* ve *remiz* terimleriyle Hz. Süleyman, Sebe Melikesi Belkıs, Sur Kralı Hıram ve Şimşon'a (Şemşon) nisbet edilen çeşitli *lugaz* örnekleri geçmektedir (Sayılar, 12/8; Hâkimler, 14/14; I. Kralar, 10/1; Süleyman'ın Meselleri, 1/6; Hezekiel, 17/2). Kur'an'da maksatlı olarak tertip edilmiş *lugazlar* yoktur. Ancak i'rab veya yorum ve anlam güçlüğü sebebiyle bir nevi *lugaz* hükmünde olan ya da *tevriye* ve *kinaye*ye benzer edebî türler halinde bir tür *lugaz* sayılan unsurlar bulunabilir. Ayrıca insanlar tarafından Kur'an'da geçen bazı şeylerle ilgili olarak düzenlenmiş *lugaz* çalışmaları mevcuttur. İbn Hişâm en-Nahvî'nin *Hallü elgâz ve mesâ'il i'râbiyye fi'l-âyâtü'l-Kur'âniyye ve'l-ehâdisi'n-nebeviyye*'siyle (nşr. Muhammed İbrâhim Sâlim, Kahire 1409/1989) Alâeddin b. Nâsirüddin et-Trablûsî'nin *el-Elgâzü'l-'Alâ'iyye fi elfâzi'l-Kur'ân*'ı (Brockelmann, *GAL Suppl.*, II, 452) bu konuda yazılmış eserler arasında sayılabilir. Bir hadiste (Buhârî, "İlim", 5, 50; Müslim, "Münâfikîn", 63, 64) Hz. Peygamber'in, çevresindeki sahâbeye ağaçlar içinde yapraklarını dökmeyen ve müslümana benzeyen ağacın hangisi olduğunu sorması ve kimsenin bilememesi üzerine onun hurma ağacı olduğunu söylemesi dikkat çekme, zekâ ve kavrayış düzeyini sinama gibi yararları sebebiyle *lugaz* üslûbunun Resûl-i Ekrem tarafından kullanıldığı, İslâm ulemâsının buna dayanarak çeşitli ilim dallarında *lugaz* üslûbu ile öğretmeyi amaçlayan çeşitli eserler kaleme aldığı ifade edilir. Ayrıca Hz. Peygamber'in bu hadiste, gövdesinin odunlaşmaması sebebiyle ot cinsinden olduğu halde hurmaya mecaz (istiare) yoluyla ağaç demesi şaşırtma ve yanıltma işlevi gördüğünden bilinçli bir *lugaz* üslûbunun kullanıldığını

gösterir. İslâm'dan önceki dönemde Mütelemmis'in (ö. 569) çağdaşı Hind bint Huss'un ilk kelimesi verilen ifadeyi hikmet cümleleri halinde tamamlama şeklinde yaptığı yarışmalar, İmru'ülkays b. Hucr'un Abîd b. Ebras ile yaptığı soru-cevap şeklindeki manzum atışmalar, Abdülmesîh b. Amr el-Gassânî'nin Hâlid b. Velîd'in sorularına verdiği hikmetli cevaplar Arap edebiyatında lugaza benzer ilk örneklerdir. Lugaz, Abbâsîler'in ilk zamanlarından itibaren entelektüel hayatın ve şehir yaşamının gelişmesine, refahın artmasına paralel biçimde şiirlerde müstakil konu şeklinde işlenmeye başlamıştır. Bunun ilk örneği olarak Hammâd er-Râviye (ö. 155/772), bir dost meclisinde çekirge ve mızrak dipçik demiri hakkında lugaz beyitleri söylemiştir (İbn Kuteybe, s. 521). Daha sonra lugaz manzumeleri nazmedenlerin çoğu şairler arasından değil fakih, gramerci, tabip gibi başka meslek sahipleri arasından ve özellikle entelektüel kesimden çıkmıştır. Edip Abdurrahman b. Muhammed en-Nazzâm, nahivci İbnü'l-Haşşâb, nahivci Ali b. İsâ el-Fihri, Muvahhid emirlerinden İbn Abdülmü'min diye tanınan Süleyman b. Abdullah, tabip İmâduddin ed-Düneysirî, tabip Hibetullah İbnü't-Tilmîz, tabip Yahyâ İbnü't-Tilmîz, fakih Ahmed el-Vâdîâşî, edip ve fakih İbnü'l-Ceyyâb bunlar arasında sayılabilir (İbn Ebû Usaybia, II, 268, 271-272, 278; İbnü'l-Hatîb, IV, 144-145; Makkarî, II, 654; V, 451-454). Şairler arasında, lugaz ve muamma beyitleri divanlarında ayrı bir bölüm oluşturacak şekilde fazla olan İbn Uneyn ile İbn Şeref el-Kayrevânî ve Mihyâr ed-Deylemî'nin adları zikredilebilir.

Lugaz ve ilgâz tabirlerini ilk defa kullananlardan olan Halîl b. Ahmed'in (ö. 175/791) lugaz ve muammaya dair ilk eseri de (*Kitâbü'l-Mu'ammâ*) yazdığı kaydedilir. Câhiz, lugaz kabilinden bazı mensur ifadelere ve anekdotlara yer vermekle birlikte (*el-Beyân ve't-tebyîn*, II, 147) Asmaî ve Ebû Osman el-Mâzinî gibi onun da lugazın faydasına inanmadığı kaydedilir. Bu âlimleri cehalet ve zevksizlikle suçlayan Dellâülkütüb lugazı akıl ve zekâyı geliştirici akil ilimlerden sayar (*el-İ'câz*, vr. 9). İbn Düreyd, *Kitâbü'l-Melâhîn*'inde uzak anlamlarının kastedildiği 185 yemin lugazını düzenleyip açıklamış ve bir zalimin yemine zorladığı kişinin bunlarla şer'i cezadan kurtulabileceğini söylemiştir. İbn Fâris, mânası az bilinen lugatlarla ilgili *Fütüâ fakihî'l-'Arab* adlı eserindeki lugazları "fakihü'l-'Arab" dediği sembolik bir

şahsa nisbet eder. Zemaşşerî'nin nahiv lugazlarına dair *el-Ehâcî (el-Muhâcât) en-Nahviyye*'si (nşr. Mustafa el-Haderî, Dimaşk 1969) Kâsım b. Hüseyin el-Hârizmî ve Alemüddin es-Sehâvî tarafından şerhedilmiştir. Ebû'l-Alâ el-Maarri'nin *Divânü'l-elgâz*'ı, İbnü'l-Fâriz'ın *Manzûmetü'l-elgâz*'ı, İbn Hişâm en-Nahvî'nin nahiv lugazlarına dair *Mûkîdû'l-ezhân*'ı ile *el-Elgâz*'ı (Kahire 1304), İbn Lüb et-Tağlibî'nin *el-Kaşidetü'l-lugziyye*'si, Süyûtî'nin *et-Tırâz fi'l-elgâz*'ı, Hâlid el-Ezherî ile Ali b. İsâ en-Nahvî'nin *el-Elgâzû'n-nahviyye*'leri (Brockelmann, GAL, II, 34; Suppl., II, 918), Seyyid Şerîf el-Muammâyî'nin *el-Elfiyye fi'l-mu'ammâ ve'l-elgâz*'ı, İbnü'l-Cezerî'nin *el-Elgâzû'l-Cezeriyye*'si (kıraat), Hüseyin Vefâî'nin *el-Elgâzû'l-hisâbiyye*'sinin yanı sıra bir kısmı basılmış yüzlerce lugaz manzumesi tertip edilmiştir (Ahmed M. eş-Şeyh, s. 139-195). Harîrî, Zemaşşerî, Süyûtî ve Nâsîf el-Yâzici'nin makâmât-larında muhtelif türleriyle mensur lugaz örnekleri yer almaktadır. Dellâülkütüb'ün *el-İ'câz fi fînûnî'l-elgâz* (Dârü'l-kütübî'l-Misriyye, Edeb, nr. 498), İbrâhim el-Havrânî'nin *Cilâ'ü'd-deyâcî* (Beyrut 1882), Muhammed Bahîr el-Mutîî'nin *Hallû'r-rumz* (Kahire 1327), Ahmed el-Hulvânî'nin *Halâvetü'r-ruz* (Kahire 1308), Tâhir el-Cezâirî'nin *Teshîlû'l-mecâz* (Dimaşk 1303), Radiyyüddin İbnü'l-Hanbelî'nin *Kenzü men hâcâ ve 'ammâ fi'l-e'hâcî ve'l-mu'ammâ* ile *Risâle fi'l-e'hâcî ve'l-elgâz* (Brockelmann, GAL, II, 483; DİA, XXI, 69) adlı eserleri lugazın teori ve pratiğine dair önemli çalışmalarıdır.

BİBLİYOGRAFYA :

Tehânevî, *Keşşâf*, II, 1082, 1295; Buhârî, "İlim", 5, 50; Müslim, "Münâfikîn", 63, 64; Câhiz, *el-Beyân ve't-tebyîn*, II, 147; İbn Kuteybe, eş-Şi'r ve's-şu'arâ, Beyrut 1412/1991, s. 521; Mihyâr ed-Deylemî, *Divân*, Kahire 1345/1926, II, 122; İbn Reşîk el-Kayrevânî, *el-'Umde* (nşr. Muhammed Karkazân), Beyrut 1408/1988, I, 521-525; İbn Şeref el-Kayrevânî, *Divân* (nşr. Hasan Zikrî Hasan), Kahire 1983, s. 64, 102-103, 108; Dellâülkütüb, *el-İ'câz fi fînûnî'l-elgâz*, Dârü'l-kütübî'l-Misriyye, Edeb, nr. 498, vr. 9, ayrıca bk. tür.yer.; İbn Uneyn, *Divân* (nşr. Halîl Merdem Bek), Dimaşk 1356/1946, s. 149, 152, 173, 178; Ziyâeddin İbnü'l-Esir, *el-Mesellû's-sâir* (nşr. Ahmed el-Hûfî – Bedevî Tabâne), Kahire, ts. (Dâru nehdati Mısır), III, 76-95; İbn Ebû Usaybia, *Uyûnû'l-enbâ' fi tabâkâtî'l-e'tibbâ'*, Kahire 1300, II, 268, 271-272; İbnü'l-Hatîb, *el-lhâta*, IV, 144-145; Süyûtî, *Buğyetü'l-vu'ât*, II, 31, 182; a.mlf., *el-Müzhir fi 'ulûmî'l-luga ve envâ'i-hâ* (nşr. M. Ahmed Câdelmevlâ v.dğr.), Kahire, ts. (Dâru ihyâi'l-kütübî'l-Arabiyye), I, 578-638; a.mlf., *el-Eşbâh ve'n-nezâ'ir fi'n-naḥv* (nşr. Abdülâl Sâlim Mekrem), Beyrut 1406/1985, IV, 184-

314; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'ade*, I, 273-275; Makkarî, *Nefḥu't-ṭib*, Beyrut 1408/1988, II, 654; V, 451-454; Tâhir el-Cezâirî, *Teshîlû'l-mecâz ilâ fennî'l-mu'ammâ ve'l-elgâz*, Dimaşk 1303, s. 57-128; Brockelmann, GAL, II, 34, 483; Suppl., II, 452, 918; Mustafa Sâdik er-Râfî, *Târîḫü âdâbî'l-'Arab*, Beyrut 1394/1974, III, 403-420; Bedevî Tabâne, *Mu'cemü'l-belâgatî'l-'Arabîyye*, Riyad 1402/1982, II, 787-792; Bekrî Şeyh Emin, *Muâla'ât fi's-şî'rî'l-Memlûkî ve'l-'Osmânî*, Beyrut 1986, s. 176-180; Mişâl Âsî – Emîl Bedî' Ya'kûb, *el-Mu'cemü'l-mufaşşal fi'l-luga ve'l-edeb*, Beyrut 1987, II, 1078; Ahmed M. eş-Şeyh, *Kütübü'l-elgâz*, Trablus 1397/1988, s. 139-195, ayrıca bk. tür.yer.; Ahmed Matlûb, *Mu'cemü'l-muṣṭalaḥâtî'l-belâğîyye ve tetavvûrühâ*, Beyrut 1996, s. 576-577; M. Faruk Toprak, "Klasik Arap Şiirinde Lugaz", *Nûsha*, sy. 3, Ankara 2001, s. 97-110; Cevat İzgi, "İbnü'l-Hanbelî, Radiyyüddin", *DİA*, XXI, 69.

İSMAİL DURMUŞ

□ TÜRK EDEBİYATI. Arap edebiyatında ortaya çıkıp Arap ve Türk edebiyatlarında rağbet gören lugaz Fars edebiyatında genellikle yerini muammaya bırakmış ve muamma lugazdan daha çok gelişme göstermiştir. Farsça'da bu tür manzumeler için *lugaz* yanında *çîstân* ve *uğ-lûta* kelimeleri de kullanılır (Dihhüdâ, XII, 12405). Fars kültürünün etkisiyle Orta Asya Türkleri'nin bu tabiri kullandığı, Şiban Han'ın divanındaki "çîstân-ı iğne, çîstân-ı ok" gibi başlıklardan (*Şiban Han Divânı*, s. 320-321) anlaşılmaktadır. Klasik İslâm belâgatında ilm-i beyâna dahil hünerler arasında yer alan ve bu sebeple her üç edebiyatta benzer özellikler gösteren lugaz Taşköprizâde'nin *Mevzûâtü'l-ulûm*'unda, "Söz söyleyenin, maksadını gizleyerek bir eşyanın veya anlatmak istediği şeyin âlâmet ve sıfatlarını zikredip ne olduğunu sormasıdır" şeklinde özetlenebilecek biçimde tarif edilmiştir. Burada maksadın doğru olarak tesbiti ve bilinmesi okuyucunun anlayışına, bilgisine ve kültürüne, metinde verilen ip uçlarına bırakılmıştır. Birbirine yakın özellikler gösteren muamma ile lugaz arasındaki belirgin fark muammanın sadece esmâ-i hüsnâ, esmâ-i nebî ve diğer özel isimlere dayanması, lugazın ise bunun dışındaki her türlü varlığın özelliklerinin anlatılarak isimlerinin bilinmesi ve genellikle soru cümlesiyle başlamasıdır.

Lugazlara "Nedir ol, nedir ol kim, ol ne isim, ne acep isim" gibi soru cümlecikleriyle başlanır. Farsça lugazlar "çîst, çîst ân ki, çîstân" gibi sorularla başlar. Arapça lugazlarda böyle bir şart görünmez, ancak bunlar da "mâ" gibi bir soru edatıyla ve "mâ hüve, mâ hüve'l-ism, habbîrünü eyye şey'in" gibi soru cümleleriyle tertip